

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ XVI–XVII ст.

Гриценко Світлана Павлівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті зреферована історія вивчення українського лексикону XVI–XVII ст., проаналізовані основні напрямки дослідження та окреслені перспективи майбутніх наукових розвідок з історичної лексикології. Аналізовані праці різняться обсягом і складом досліджуваної лексики, принципами виділення тематичних та лексико-семантичних груп, критеріями їх характеристики, різною спрямованістю досліджень (текстологічні, етимологічні, семасіологічні, стилістичні, концептуальні, з акцентуванням уваги до міжмовних контактів і т. д.).

Ключові слова: лексикон, писемна пам'ятка, запозичення, питомі одиниці, мова-реципієнт.

Історія словникового складу мови завжди привертала увагу дослідників, яка особливо активізувалася впродовж останнього століття. Дослідження українського лексикону має свою історію і сформовані провідні напрямки.

Серед значного доробку чисельно вирізняються праці, в яких висвітлюється історія окремих тематичних чи лексико-семантичних груп слів: *богослужбово-обрядова та церковна лексика* – С. Бібла, Н. Пуряєва, Ю. Осінчук, Н. Піддубна; *медична лексика* – Ф. Ткач, Т. Олещук (давньоруський період), Г. Дидик-Меуш, С. Руда, Т. Файчук, О. Миголинець; *біологічна лексика* – І. Сабадош, С. Гриценко; *географічна лексика* – П. Чучка; *військова лексика* – Г. Халимоненко, Т. Михайленко, Л. Мурашко, Я. Яремко, Я. Рибалка, О. Андріянова, Л. Туровська, Н. Яценко та ін.; *побутова лексика* – І. Ошипко, В. Горобець, Н. Осташ, В. Титаренко; *назви тканин, одягу та взуття* – Л. Батюк, В. Горобець, Р. Юналаєва, Г. Войтів, Н. Яценко; *назви їжі, напоїв, продуктів харчування* – І. Чепіга, В. Невоїт, О. Крижко, С. Яценко; *назви помешкання, будівель (будівельна лексика)* – І. Чепіга, І. Царалунга, Р. Гринько; *назви осіб за родом діяльності, спорідненості і свояцтва* – А. Бурячок, Д. Гринчишин, Н. Осташ, О. Кровицька, Т. Пиц; *назви кольорів* – А. Критенко, О. Дзівак, О. Коваль-Костинська, В. Горобець, М. Мурьянов, А. Кириченко, М. Чікало; *назви одиниць часу* – М. Кочерган, В. Денисюк; *метрологічна лексика* – М. Худаш, Є. Чернов, В. Винник; *абстрактна та емоційно забарвлена лексика* – Л. Полюга, І. Черевко; *педагогічна лексика* – О. Зелінська; *етична лексика* – О. Миронюк; *торгівельна (економічна) лексика* – Ф. Ткач, Д. Гринчишин, Л. Бойко; *юридична лексика* – А. Пашук, І. Букарева, М. Худаш, О. Сербенська, Д. Гринчишин, В. Горобець, Б. Стецюк; *наукова термінологія* – Н. Титаренко, Л. Гнатюк, Г. Наєнко; *астрономічна термінологія* – Г. Наєнко, О. Тріль; *орнітологічна номенклатура* – І. Сокол; *мовознавча термінологія* – Т. Баймут, Д. Якимович-Чапран; *риторична термінологія* – З. Куньч; *філософська термінологія* – Д. Кирик; *друкарська термінологія* – І. Чепіга, Е. Огар.

Виокремлюються дослідження, закумульовані на історії з'яви, семантики і функціонування в українській мові як в синхронному, так і в діяхронному аспектах, окремих лексем чи сполук лексем (як питомих, так і запозичених), зокрема: *горілка* [Адріанова-Перетц 1928], *d'ug* [Балецкий 1957], *antal* [Балецкий 1962], *grish* [Чернов 1958], *штани* [Откупщиков 1963], *урик, урюк, орек* [Балецкий 1965], *харч(и)*

[Отин 1968], *товариш* [Отін 1969], *саламата, соломаха* [Лутовинова 1983], *цнота* [Гонтарук 2000, 2003 (1), 2004], *добродѣтель* [Гонтарук 2003], *карбункуль – димениця – бубонесъ* [Дидик-Меуш 2003], *грѣх* [Безпала 2008], *грабежъ, кучму дати* [Коломієць 1963, 1968] чи кількох лексем, наприклад: *копѣйка, єфімка, лядская* та *орлянка* [Чернов 1957], *потилиця, шестірна, буряк, салат, соняшник, соя, тютюн, часник, шпінат* [Дзендзелівський 1958 (1), 1958 (2)] та ін.

Подібні дослідження дають змогу простежити історію функціонування окремих пластів лексики на відповідному хронологічному зрізі, окреслити склад лексем та їх семантику, встановити системні зв'язки в межах тематичної чи лексико-семантичної групи, а також – в межах різних тематичних груп (напр.: використання у функції метрологічної лексики назв частин тіла, посуду та інших побутових реалій), окреслити джерела поповнення відповідних груп лексики, можливості сполучуваності "нових" слів та їх співіснування зі "старими" лексемами, простежити подальшу долю лексем і встановити ступінь їх семантичної еволюції. Зауважимо, що навіть за умови, коли дослідник не ставить за мету опис запозиченої лексики відповідної тематичної групи, він не може оминати цього аспекту, оскільки запозичення є невід'ємною складовою динаміки українського лексикону. Тому значна частина досліджень староукраїнського лексикону націлена на висвітлення питання іншомовних впливів та їх ролі у розвитку української мови на різних етапах її становлення.

Серед таких праць чільне місце посідають різноаспектні дослідження про *вплив польської мови на східнослов'янські (українську, російську, білоруську)* і навпаки. Зокрема, російсько-польські мовні зв'язки досліджені у працях О. Шахматова, Б. Конопелько, М. Смерди, білорусько-польське контактування представлене у розвідках В. Свежинського, І. Федорук. Значний доробок мають українські та польські мовознавці у висвітленні проблеми українсько-польських впливів та їх ролі на розвиток обох мов, зокрема: мовні зв'язки цих слов'янських народів у діакронії розглядав І. Первольф; лексичні полонізми староукраїнської ділової писемності стали об'єктом дослідження Л. Гумецької, В. Титаренко, І. Царалунги та різножанрових пам'яток – В. Аніченко, С. Гриценко, Л. Гонтарук; польська мова XVI–XVII як джерело та посередник запозичень в українську мову представлена у дослідженнях В. Русанівського, Д. Костюк; старопольські запозичення в українській мові дослідив С. Урбанчик; польські запозичення в українській мові опрацювали Н. Романова, Д. Будняк, семантичні зміни польських запозичень в українській мові XVI–XVII ст. та сучасній українській мові дослідила А. Свашенко; М. Онишкевич проаналізував фонетичні, морфологічні, словотвірні, синтаксичні, лексичні та фразеологічні польські елементи, які безпосередньо чи через словацьке посередництво та через українські діалекти потрапили і стали загальноновживаними у бойківському діалекті. Н. Романова підкреслила, що "проблема польсько-українських мовних зв'язків виявилася розпорошеною на окремі часткові теми і, по суті, не набула узагальненого висвітлення" [Романова 1972, 46]; ситуація докорінно не змінилася і сьогодні, тому потреба створення цілісного дослідження про польський вплив на українську мову залишається актуальною.

У формуванні українського лексикону другої половини XVI–XVII ст. помітну роль відіграли богемізми. Зауважимо, що зародження *українсько-чеських мовних контактів* сягають ще XI–XII ст., а на XIV ст. припадає їх актуалізація, особливо інтенсивними вони стали у XVI–XVII ст. Українсько-чеська мовна взаємодія при-

вертали увагу багатьох лінгвістів, зокрема М. Жовтобрюха, Л. Гумецьку, Й. Андерша. А. Яковлів, досліджуючи впливи старочеського права на право українське литовської доби XIV–XVI ст., підкреслив уплив старочеських пам'яток XIV–XV ст. на пам'ятки Литовсько-Руської держави як у судовій системі, так і в царині термінології. Вчений окреслює словосполучення, фрази, запозичені або скальковані з чеської мови і засвідчені у Литовському статуті. [Яковлів 1929, 41–60] Класифікувавши усі слова чеського походження на п'ять груп, вчений робить висновок, що чеські запозичення потрапляли у мову-реципієнт – староукраїнську – двома шляхами: безпосередньо з чеської й опосередковано польськомовно; і тільки ті богемізми, які відсутні в польській мові, можна кваліфікувати однозначно як прямий чеський вплив [Яковлів 1929, 61–62]. Аналіз форми та змісту староукраїнських і старочеських грамот здійснив Й. Мацурек, який зіставив чеські і галицько-волинські грамоти, довівши, що ще в XIV ст. формуляри чеських грамот слугували зразками для староукраїнських, тому чеський вплив на українських землях сягає XIV – I половини XV ст. [Macurek 1960, 180, 182]. Він обґрунтовує ідею прямого впливу чеської ділової мови на староукраїнську. Зауважимо, що Л. Гумецька, аналізуючи праці Й. Мацурика про зв'язок староукраїнських документів із західноєвропейськими, прагнучи дати відповідь на питання про впливи старочеської мови на мову українських грамот XIV–XV ст., робить припущення, що практично неможливо довести, що структурна подібність українських грамот і чеських з'явилася через наслідування старочеських текстів, а не внаслідок того, що обидві походять від третього джерела, оскільки частина формул сягає західноєвропейського діловодства [Гумецька 1967, 93]. Пізніше цю думку розвинула О. Геращенко: "Причинами схожості польського і чеського формулярів були, очевидно, їхній розвиток на основі спільних європейських зразків, близька спорідненість мов та інколи проникнення богемізмів із усного польського мовлення в ділові пам'ятки, стилістично незалежні від чеських" [Геращенко 1996, 242–243].

Значний доробок українських лінгвістів у висвітленні проблеми чеських впливів на український лексикон досліджуваного періоду залишив у дискусійній площині питання "напрямую" впливу богемізмів (безпосередньо чи опосередковано польською мовою) у пам'ятках офіційно-ділового стилю юридичного жанру та жанру урядового управління; малодослідженими лишаються богемізми, що фіксуються у писемних пам'ятках інших стилів і жанрів; формальні та семантичні зміни богемізмів та їх роль у формуванні українського лексикону другої половини XVI–XVII ст. і пізніших періодів також потребує уваги мовознавців.

Українсько-білоруські мовні впливи були особливо активними у XIV–XVII ст., що зумовлено подібним політичним вектором, тісними економічними зв'язками, спільною "українсько-білоруською" мовою в діловодстві, культурними впливами, зміцненням і закономірним змішуванням у писемності українських та білоруських мовних особливостей і т. д. Закономірно українсько-білоруські мовні контакти викликали інтерес у мовознавців. Зокрема, "дуже багато спільних ознак, значно більше, ніж про це досі писали", які "зв'язують" українську і білоруську мови виявив П. Бузук, при цьому піддавши сумніву деревовидну теорію походження мов: "як-би ... ми згоджувалися з теорією дерева, то повинні були б білоруську мову об'єднати як наріччя не з великоруською мовою, а з українською. Та цього ми не зробимо, бо

хоч ця теорія, будучи методологічно дуже зручна, й панувала досі в слов'янському мовознавстві, проте вона не відповідає дійсним взаємовідносинам поміж слов'янськими мовами" [Бузук 1926, 423]. Українсько-білоруській мовній взаємодії досліджуваного періоду присвятили свої праці Л. Булаховський, Л. Гумецька, А. Жураўські, У. Анічэнка, Г. Гримашевич. Досі, як в українському, так і в білоруському мовознавстві актуальною лишається проблема визначення статусу мови пам'яток українсько-білоруського пограниччя періоду Великого князівства Литовського, вироблення принципів розмежування пам'яток староукраїнської і старобілоруської мов. На цю проблему вперше звернули увагу С. Лінде, І. Срезневський, С. Пташицький, П. Владіміров, О. Соболевський, В. Розов. Білоруські мовознавці (Л. Шакун, А. Жураўські, І. Крамко, А. Булика, У. Свяжинські), поділяючи погляди Ю. Карського, стверджують, що пам'ятки, написані на білоруській території, є білоруськими [Карский 1962 (1), 253–262]. Принципи розмежування пам'яток української і білоруської писемності окреслив І. Огієнко [Огієнко 1934, 1995] та обґрунтував Ю. Шевельов, який наголошував, що "руська мова" тодішніх канцелярій "хиталася" між українськими і білоруськими рисами, тому в одних пам'ятках переважають перші, в інших – другі; у деяких випадках, нехай не так часто, вони виступають упереміш [Шевельов 2002, 502]; вчений класифікував українсько-білоруські пам'ятки за їх мовними особливостями, простежив еволюцію церковної і світської (канцелярської) мов у XIV–XVI ст.; навівши способи розпізнавання українських чи білоруських пам'яток, лінгвіст застеріг від надто жорсткого (категоричного) їх поділу; визначальним критерієм при встановленні національної належності пам'ятки вважав її мовні риси, а не місце написання [Шевельов 2002, 501–506]. В. Німчук окреслив причини виникнення труднощів при визначенні мовно-національної належності українсько-білоруських актових документів XIV–XVIII ст., запропонував різні підходи до вирішення цієї проблеми, довів безпідставність територіального критерію розмежування пам'яток староукраїнської і старобілоруської мов як основного, застеріг від збагачення білоруської філології власне українськими "набутками" [Німчук 2002]. Г. Півторах, аналізуючи недоліки існуючих критеріїв у розмежуванні українських і білоруських писемних пам'яток XVI–XVII ст., рекомендує застосування статистичного методу [Півторах 2005].

З огляду на значну кількість писемних пам'яток, що стали доступні мовознавцям в кін. XX – на поч. XXI ст., питання українсько-білоруської взаємодії потребує поглибленого дослідження.

На розвиток українського лексикону другої половини XVI–XVII ст. помітний вплив мала німецька мова. *Українсько-німецьке мовне контактування* було надзвичайно потужним, свідченням чого є та велика кількість германізмів, збережених сучасними українськими говорами¹ та літературною мовою².

¹ Вивчення проблеми впливу німецької мови на окремі говори сучасної української мови реалізувався у дослідженнях мовознавців: З. Савченко, О. Рот, М. Онишкевич, Д. Костюк, М. Кочерган, О. Гвоздяк, Г. Меліка, О. Майор, В. Лопушанський, Т. Пиц, Л. Ткач, О. Огуй, Х. Вільперт, Г. Сеник, О. Гаврилів.

² Функціонування німецьких лексичних запозичень в українській літературній мові другої половини XIX – початку XX ст. дослідила О. Муромцева, у сучасній українській мові – В. Скачкова, фонографічну асиміляцію німецьких запозичень в українській мові – О. Давиденко.

В. Сімович, аналізуючи вплив німецької мови на українську, у статті "Дещо про нашу купецьку мову" (1934 р.) наголошував на тривалості українсько-німецького мовного контактування: "Всі купецькі назви в нас іздавна були чужого походження. Все, що творили в нас міста: ремесло, торгівля – було колись німецьке. Тим-то дуже вже давно наші люди позабирали від німців відповідні слова і поперероблювали по-своєму. Але ж це все слова вже тепер наші і цуратися їх не треба. Та й ніхто не цурається, вважаючи за свої і "штельмаха", і "лимаря", і самого-таки "купця", і "ре-мін", і "гонту", і "шруб", і "дишель", і "орчик" і т. д." [Сімович 2005, 280]. В. Акуленко наголошує, що "вплив німецької мови на українську відбувався й посилювався протягом усього періоду її становлення й розвитку як європейської. Німецька мова передавала сюди нові поняття та форми їх втілення" [Акуленко 1997, 10]. Значною мірою саме німецькому впливові, на думку лінгвіста, українська мова завдячує тим особливим місцем, що його вона посідає в європейсько-американському мовному і культурному ареалі, поєднуючи риси східноєвропейські з відчутними характеристиками мови центральноєвропейської [там таки, 17].

Як зауважують дослідники, німецькі запозичення як одні із давніх запозичень у українській мові, наявні не лише в книжному, а й у народному мовленні. Про них у статті "Слова, вошедшие в малорусский язык из немецкого" в свій час писав П. Єфименко (газ. "Черниговские губ. ведомости"), список таких слів у нього включає 125 одиниць; німецькі слова, що ввійшли до української мови, розглядав у своїх "Етимологических заметках" О. Потебня, який поділив їх на дві групи: слова, що зайшли до української мови через польську та словацьку (близько 70 одиниць), і слова, запозичені безпосередньо (близько двох десятків) [Жовтоюрюх 1991, 98]. Однак, наукового дослідження слів, запозичених з німецької мови українською, на думку І. Шаровольського, на початок ХХ ст. не існувало, оскільки укладені списки германізмів були неповними, критично не перевіреними, хронологія запозичень не з'ясованою. Актуальними є зауваження вченого про те, що не всі запозичені з німецької мови слова є німецькими за походженням. Автор подає великий список німецьких слів (288 одиниць), засвоєних українською мовою, і наводить їх відповідники в мові німецькій (*верстат, лантух, фартух, барвінок, бавовна, панчоха, шухляда* і т. д.); подається також ряд слів, запозичених українською мовою з німецької, що мають спорідненість з латинськими, грецькими, литовськими, санскритськими, старослов'янськими, та слів, що зайшли до німецької мови з латинської (*лампа, офірувати, майстер, чини*), італійської (*муштра, цукор*) та французької (*балія, фальш*) мов; підкреслюється, що більшість німецьких слів запозичена українською мовою через посередництво польської (*борщ, варта, ганок, фарба, шнур*). І. Шаровольський пропонує хронологію ряду лексичних запозичень (4 лексеми – XIV ст., 20 – XV ст., 43 – XVI ст., 6 – XVI–XVII ст., 3 – XVII ст., 24 – XVIII ст., 1 – XIX ст.), розглядає причини й умови переймання, зокрема, пов'язані з виробничими відносинами народів (головною причиною переймання вважав прибування до міст у XIII–XIV ст. німецьких ремісників), а з XVIII ст. – і з німецькою колонізацією на Східній Україні [Шаровольський 1927].

Деякі твердження І. Шаровольського були піддані сумніву Д. Шелудьком, зокрема за їх неточність: серед задекларованих 288 слів-запозичень є всього 265, оскі-

льки деякі слова безпідставно занесені до списку німецьких. Д. Шелудько аналізує 786 одиниць і підкреслює, що це не всі запозичення з німецької мови, тим самим вказує, що дослідження І. Шаровольського є неповним, хоча погоджується з ним у тому, що основна маса німецьких слів проникла в українську мову через польську: "І коли між українським словом і його німецьким прототипом ми маємо подібність чи відмінність, то з'ясувати їх можемо, притягнувши для пояснення тільки польські посередні форми" [Шелудько 1931, 5]. Автор зауважує, що "...безпосереднього впливу німецької мови ми не знайдемо. Найдужча німецька колонія в Україні, у Львові, вже на початку XVI в. розтанула серед польського оточення, а тим більше по інших містах менше мали німці змоги безпосередньо впливати на українство, окрім впливу мішаної польсько-німецької матеріальної культури" [там таки, 13]. Створений автором індекс німецьких запозичень в українській мові лише підвищує наукову цінність цієї розвідки: до кожного слова вченим подається польський і німецький відповідник, іноді додається білоруське або російське слово та вказується джерело найдавнішого засвідчення такого слова на українськомовному ґрунті.

"До найскладніших питань історичної лексикології української мови, – на думку О. Горбача, – належить проблема німецьких позичень у синхронному й історичному перекої", причиною чого є те, що "досі немає ні повного історичного словника, при допомозі якого можна було б устійнити появу тих чи інших лексем, а так само досі відсутній і повний словник української мови в її говірках, а що допоміг би з'ясувати географічну поширеність лексем, що їх уважаємо позиченими з німецької мови" [Горбач 1997, 50]. Автор відзначає внесок Г. Корбута у складанні найповнішого переліку *польських германізмів* (2573 одиниці: з них 20 – готських, 50 – старовисоконімецьких, 7 – іддішизмів) [Korbut 1893], а також Р. Ріххардт, яка з-поміж 1170 польських запозичень, зафіксованих в українській літературній мові, окреслила 516 лексем німецького походження [Richhardt 1957]. Привертає увагу дослідника розвідка Р. Смаль-Стоцького, який взявши за основу класифікацію Г. Корбута, виокремив "перед-середньовисоконімецькі позичення (29 "прагерманських", 31 готське, 31 "варязьке"-старонордійське) та власне-німецькі (105 старовисоконімецьких, 450 середньовисоконімецьких та 1137 нововисоконімецьких)" [Smal-Stocky 1942], вказавши ступінь їх наповнення відповідних лексико-семантичних груп та шляхи входження у мову-реципієнт, однак, не зауваживши при цьому їх стилістичну маркованість та не надавши історико-фонетичного аналізу запозичень.

Велику роль у процесі переймання українською мовою германізмів відіграла польська мова. Б. Кобилянський наголошував, що необхідно розмежовувати *власне германізми і полонізми (з німецьким корінням)*, які потрапили у мову-реципієнт (українську) у різні історичні періоди, а саме: 1) у староукраїнську мову XV–XVI, XVII–XVIII ст.; 2) у діалекти української мови XIX ст.; в українську літературну мову XIX ст.; 3) у діалекти української мови XX ст.; в українську літературну мову XX ст. [Кобилянський 1976, 31]. Розглядаючи методологічний аспект дослідження німецьких запозичень в українській мові, В. Акуленко радить вивчати історію переважної більшості германізмів в українській мові з урахуванням кількох сучасних вимірів: часового, географічного, соціокультурного, міжнародного та міжмовного, оскільки вплив німецької мови на українську відбувався й посилювався протягом майже всього періоду її становлення [Акуленко 1997, 14].

Вплив німецької мови на українську у другій половині XVI–XVII ст. висвітлено у сучасних дослідженнях з історії мови, як правило, побіжно, зокрема, у контексті розгляду впливів інших мов на староукраїнську або ж закумульовано увагу на ролі запозичень з германських мов у розширенні чи звуженні лексики окремих тематичних груп. Зауважимо, що актуальним є створення діяхронічного дослідження германських впливів на українську мову, яке б сприяло усвідомленню ролі німецької мови у розвитку українського лексику, виокремило потужні щодо переймання запозичень періоди розвитку української мови, тематично окреслило б мовні репрезентації сегментів німецької культури в українських писемних пам'ятках другої половини XVI–XVII ст.

Українсько-румунські мовні взаємини актуалізувалися, як стверджує С. Семчинський, у XIV ст. – волохи (предки румунського народу) заселили західноукраїнські землі, активно контактуючи з місцевим населенням; у XVI ст. польський перепис (1565 р.) засвідчив наявність у Галичині сіл, що керувалися "волооським правом". У цей же період засновувалися українські села переселенцями з України на землях Румунії. У князівстві Молдова (заснованого 1359 р.) тривалий час писемною мовою була староукраїнська літературна мова (або старослов'янська в українській редакції); нею писалися грамоти канцелярії господаря, які, з одного боку, є цінним джерелом вивчення староукраїнської мови і в яких, з другого боку, відбито лексику румунської мови ще до появи перших румунських пам'яток у XVI ст. [Семчинський 2007, 773–774] Таким чином, українсько-румунські мовні контакти здійснювалися як на території сучасної Румунії (Мараморощина, Південна Буковина, Добруджа, Банат) і Молдови, так і на землях України (Північна Буковина, Закарпаття, Бессарабія) та мають своїм наслідком різноманітні запозичення як в українській, так і в румунській мовах. Українсько-румунські мовні впливи були об'єктом дослідження Д. Шелудька, І. Шаровольського, С. Семчинського, М. Сергієвського, Й. Дзендзелівського, Н. Раєвського, В. Чемеса, І. Робчука, Л. Лазаренко, Ш. Вішована, М. Павлюка й І. Робчука.

І. Шаровольський у розвідці "Румунські запозичені слова в українській мові" зібрав лексику румунського походження в українській мові, окреслив час її з'яви в українській мові, умови, що цьому сприяли. Автор подав список слів (94 одиниці), запозичених з румунської мови українською. Цінними є зауваження лінгвіста щодо неоднорідності за своїм походженням румунських лексичних запозичень в українській мові; дослідник виділяє два типи: слова споконвічно румунські (романські) і слова, самою румунською мовою запозичені з інших мов. Автор наголошує, що встановити точну хронологію більшості запозичень немає змоги, однак, якщо є для цього підстави, вказує час входження їх до української мови: слово *бриндза* відоме в румунській мові з XIV ст., а в українській – з XVIII ст., *царина* засвідчене в українській грамоті 1442 року; *ватуля*, *гургуля*, *плай* відомі в нашій мові з XVI ст., *гирло* – з XVII ст., *буката* – з XVIII ст. Зауважимо, що можливість опрацювання більшої кількості писемних пам'яток та лексикографічних джерел, сприяють корегуванню часу повстання запозичення, зокрема лексеми *буката*: в українській мові виникла у 1510 р. ("тыи панове... имаю(т) ѿсмаити тоту букатү земли" (Cost, 457; див. також: XVI ст. – НС, 162–163). М. Жовтобрюх високо оцінив цю розвідку "як першу працю з цієї проблеми" [Жовтобрюх 1991, 101].

Незважаючи на значний доробок українських лінгвістів у царині українсько-румунського мовного контактування пізнішого періоду, сьогодні бракує українському мовознавству ґрунтовної різноаспектної праці про вплив румунських запозичень на становлення українського лексикону, виконаної у діяхронічній проекції з урахуванням усіх доступних писемних джерел та надбань української лексикографії. Усвідомлюючи, що вплив румунської мови на формування українського лексикону другої половини XVI–XVII ст. був менш потужний, порівняно із польськомовним, однак корисно було б простежити, які саме ідеографічні прогалини українського лексикону заповнювали румунські запозичення, у які відношення вони вступали з питомою лексикою і наскільки їх переймання було виправдане потребами мови (яку функцію виконують на сучасному етапі розвитку мови).

Тюркський вплив з-поміж усіх неслов'янських мов, з якими контактувала українська, був найбільший, на чому наголошував Ю. Шевельов [Шевельов 2002, 991], оскільки українсько-тюркські мовні контакти сягають ще часів ранньої східнослов'янської доби. З розвитком козацтва й чумацтва, як свідчить О. Гарковець, тюркський вплив на лексику української мови зростає ще більше, розвиваються й локальні мовні зв'язки – із кримськотатарською та ногайською мовами на Півдні України; з вірмено-кипчацькою – в Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку, Станіславові (тепер Івано-Франківськ), Могилеві-Подільському та інших містах, де були колонії кипчакомовних вірменів; караїмською – у Луцьку, Станіславові й Галичі; із урумською – в Надазов'ї після переселення туди урумів з Криму в 1778–1779 рр.; з гагаузькою – в Бессарабії [Гаркавець 2007, 774–775]. Українсько-тюркське мовне контактування на різних мовних рівнях та у часовому вимірі привертало увагу багатьох лінгвістів, що зумовило появу низки різноаспектних досліджень про: вплив тюркських мов на слов'янські¹, переймання лексики тюркського походження у сучасну українську мову², функціонування лексем тюркського походження в сучасних українських діалектах³. Українське історичне мовознавство також має напруження у сфері вивчення функціонування тюркських запозичень у староукраїнсь-

¹ Вливу тюркських мов на слов'янські присвячене дослідження А. Кримського [Кримський 1974], А. Чолакової [Чолакова 2009], на російську різних хронологічних зрізів – М. Баскакова [Баскаков 1940, 1960, Тюркизмы 1974, 1985, 1986]; поширення тюркських мов на Україні досліджувала О. Гаркавець [Гаркавець 1988].

² Функціонування лексики тюркського походження в сучасній українській мові висвітлено у праці Р. Болдирева (провів історико-етимологічне вивчення тюркських лексичних елементів української мови) [Болдирев 1968, 2000, Болдырев 1974], І. Добродомова (проаналізував булгарсько-чуваські запозичення в українській мові) [Добродомов 1969], Р. Юналаєвої (розкрила специфіку функціонування тюркських запозичень (тематичної групи "назви одягу") у сучасних східнослов'янських мовах, зумовлену функціонально-семантичними особливостями внутрішньомовного розвитку цих мов та екстралінгвістичними факторами) [Юналаєва 1982], Є. Отіна (дослідив етимологію тюркських лексем *това-риш* і *харч(и)*) [Отин 1968, Отін 1969], Н. Клименко (описала спільні тюркізми в сучасній українській та новогрецькій мовах) [Клименко 2003].

³ Гідронімію тюркського походження басейну Південного Бугу дослідила Л. Масенко [Масенко 1972], тюркські елементи у північнопричорноморській топонімії – В. Лобода [Лобода 1975, 1978], у прізвиськах південно-східної України – В. Познанська [Познанська 1982], тюркські лексичні елементи у говорах Правобережного Полісся – І. Федоровська [Федоровская 1982], тюркізми у говорах румейської мови на Україні – А. Білецький [Білецький 2012].

кий період, їх репрезентації в різножанрових пам'ятках, подальшого формального і семантичного пристосування до мови-реципієнта. Зокрема, докладно тюркські лексичні запозичення в українських літописах кін. XVII – поч. XVIII ст. описала М. Рогаль, акцентуючи увагу на причині з'яви тюркізмів у староукраїнській мові; виокремлено дві групи: 1) тюркізми, які проникли в українську мову в результаті запозичення понять чи предметів. Як правило, ці слова семантичних змін на українському мовному ґрунті не зазнавали (*мурза, солтанъ, бей, везиръ, баша, орда тощо, таких слів переважна більшість*) [Рогаль 1965, 173–174]; 2) слова, які в результаті великого ступеня освоєння стали вживатися на означення понять, що виникли на ґрунті суспільного життя українського народу (*асауль, бунчук, кошъ, курень*) [Рогаль 1965, 184]. Відзначивши високий ступінь фонетичного і граматичного освоєння тюркізмів на українськомовному ґрунті, М. Рогаль кваліфікує їх як прості лексичні запозичення, а не субстратні явища. [Рогаль 1965, 191]. Тюркізми (термін за М. Дмитрієвим, К. Шиповою, Д. Гринчишином вжито у широкому значенні) в лексиці рибальства й вівчарства, тюркську військову лексику, а також тюркські антропоніми в українських літописах X–XIII ст. ("Львівський літопис" та "Острожський літописець") різноаспектно дослідив Г. Халимоненко (етимологія, причини з'яви у мові-реципієнті, час проникнення, фонетична і морфологічна адаптація, зміна чи збереження семантики і т. д.) [Халимоненко 1972; 1993; 1996]. Окремі тюркізми (*кафтан, епанча, терлик, армяк*), збережені українськими і російськими пам'ятками ділової писемності XV–XVI ст., які з часом стали історизмами, досліджені Е. Реп'євою, яка відзначає помітну роль тюркських запозичень у збагаченні староукраїнського і староросійського побутового лексикону (назви тканин різного гатунку, одягу, взуття) [Реп'єва 1976, 36].

Лексико-семантичний та етимологічний аналіз тюркських запозичень, зафіксованих у різножанрових пам'ятках XIV–XVII ст., провів Д. Гринчишин, надавши їх статистичну й хронологічну паспортизацію, розкривши тематичну різноплановість тюркізмів, зауваживши, що наповненість відповідних тематичних груп у різні періоди розвитку української мови зумовлена "ступенем інтенсивності контактів наших предків з народами тюркського походження" [Гринчишин 1995 (1), 103; див. також: Гринчишин 1982].

У сучасному українському мовознавстві відсутні ґрунтовні праці, присвячені дослідженню лексики виключно арабського походження (а не в у сукупності з іншою чужомовною лексикою або в загальній масі східних запозичень), на відміну від російської, де безпосередньо арабським лексичним запозиченням свої наукові розвідки присвятили: С. Альхазраджи, Т. Гаврилова, М. Халлаві, Х. Хуссайн, Л. Валіулліна, О. Александрова, Аль-Кадімі Махмуд Гази Чаллюб, Р. Светлова та ін. Досі не встановлено чисельності арабізмів в українській мові, не визначено особливостей лексико-семантичного засвоєння арабських лексичних запозичень, не описано тематичний склад і т. д.

Отже, аналіз доробку українського мовознавства в царині вивчення орієнтальної лексики дозволяє констатувати як значні досягнення, так і великі прогалини. Зокрема, окреслені оновні періоди тюркськомовного впливу, шляхи проникнення тюркізмів в українську мову, досліджена лексика тюркського походження в сучасній

українській літературній мові і в окремих діалектах, описані тюркські лексичні запозичення у різножанрових пам'ятках XVI–XVIII ст. (літописах, ділових документах тощо), опрацьована ідеографічна репрезентація тюркізмів у писемних пам'ятках II пол. XVI–XVII ст. Докладного вивчення потребує питання впливу арабської мови на українську II пол. XVI–XVII ст.: не встановлено ступінь проникнення цих лексем у мову-реципієнт, не окреслено особливостей формально-семантичного засвоєння арабізмів на українськомовному ґрунті, не досліджений тематичний вектор цих лексем, не проаналізовано участь лексики арабського походження у формуванні української ісламської термінології. Ґрунтовного дослідження потребує також питання впливу перської мови на різних етапах розвитку української мови, зокрема II пол. XVI–XVII ст. Відкритим лишається питання ступеня впливу орієнтальної лексики на формування українського лексикону II пол. XVI–XVII ст., оскільки "синтетичної історії лексичних орієнталізмів української мови ще не створено" і цей напрям є перспективним для майбутніх досліджень [Мосенкіс, Синишин 2007, 16].

Тривалі контакти між еллінською та слов'янською культурами спричинили сильний *вплив грецької мови* на слов'янські, зокрема на українську. Вагомий внесок у розбудову еліністики в Україні зробив А. Білецький, спектр проблематики досліджень якого скеровує і донині українських лінгвістів: класична філологія, епіграфіка, неоелліністика, діалектологія¹. Учений у монографії "Принципи етимологічних досліджень (на матеріалі грецької мови)" [Білецький 1950] сформулював критерії та основні принципи етимологічного дослідження мов, виділення поняттєвих полів, продемонстрував "бачення ретроспективи розвитку грецької мови у перспективі сучасних досліджень" [Клименко 2012]. Для історика мови цінними є думки вченого про те, що, встановлюючи етимологічні зв'язки окремих слів, варто зважати на "спеціальний контекст" (а не керуватися лише фонетичним та семантичним критеріями) та "історичний контекст", про можливі послідовні та непослідовні формальні зміни іншомовних лексем, а також семантичні (розширення, звуження, переміщення значення із однієї семантичної сфери в іншу, т.зв. "метафоризація"). А. Білецький порушує складне питання "самоідентичності" конкретного слова ("до яких пір слово лишається "самим собою", якщо його форма і значення можуть змінюватися практично безкінечно?"), встановлення "початку" і "кінця" змін форм і значення. Велика заслуга у розвитку і пропагуванні української еліністики належить Т. Чернишовій, яка дослідила кримськорумейський діалект новогрецької мови (сартанську, урзуф-ялтинську, стильську, каракубську янісольську говірки), що функціонував у Надазов'ї у 24 селах поблизу Маріуполя. Цінними є висновки дослідниці про те, що носії румейського діалекту були нащадками тих греків, що тривалий час, від другої половини VI ст. і особливо з XIII ст. до XVIII ст. переселялися спочатку до Криму, а згодом – до Надазов'я [Чернышева 1958, 1959, 1965]. О. Пономарів

¹ Докладніше див. праці А. Білецького: "Борістенес – Данапріс – Дніпро" (з гідроніміки України), "Греки України та їх мова...", "Грецька топонімія Криму", "Греческая надпись на базе статуи из Ольвии", "Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской", "Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950–1967 гг., хранящиеся в Киеве", "Греческие элементы в топонимике Крыма", "Греческие диалекты юго-востока Украины и проблема их языка и письменности" та ін.

описав лексику грецького походження, її морфемний аналіз, адаптацію до системи мови-реципієнта та функціонування в сучасній українській мові [Пономарів 1965, 1997, 2005]. Цінними, на наш погляд, є увага дослідника до проблеми уточнення поняття *слова грецького походження*, який вживається "на позначення кількох типів грецизмів, з-поміж яких можна виділити: а) слова, запозичені з грецької мови... (*аскет, економія, катедра, мелодія...*), що зазнали порівняно невеликої морфологічної адаптації в українській мові; б) слова, що зазнали значної фонетико-морфологічної видозміни ... (*оксамит, цирульник, черешня*); в) складні і складно-скорочені слова, утворені з грецьких елементів (*агробіологія, телефон, телеграф*); г) складні і складноскорочені слова, утворені з різномовних компонентів, серед яких є хоч би один грецький (*легкоатлет*); ґ) похідні від усіх типів перелічених вище слів, утворені за допомогою українських та запозичених з інших мов афіксів (*аскетичний, економічний, оксамитка, оксамитний, агробіологічний, телеграфний, легкоатлетичний...*)". Лінгвіст вказує, що із проаналізованих 11300 слів грецького походження – 84,6 % (9613) становлять інтернаціоналізми. [Пономарів 2005, 9–11] О. Пономареву, Н. Клименко і Є. Чернухіну належить перша спроба лексикографічного опрацювання грецьких запозичень в українській мові – "Новогрецько-український словник", який містить 22 тис. слів сучасної розмовної літературної новогрецької мови (димотики) [Пономарів та ін. 2003]. Вагомий внесок у багатовекторність наукових студій сучасної української елліністики зробила Н. Клименко [Клименко 1979, 2003, 2003(1), 2005, 2008, 2010 (1–3)]. Цікавим є дослідження історичних запозичень з турецької мови в українській та новогрецькій мовах, в якому автор звертає увагу, що кількість цих запозичень приблизно однакова (пор.: в українській мові – 1000 лексем, в грецькій – 953 слова), вони зберігають певну еквівалентність значення. Дослідниця вивчає обсяги значень аналізованих слів у трьох різних мовах, їхній розвиток у напрямку розширення, звуження чи переосмислення, а також словотвірний потенціал з метою з'ясування глибини входження в мову окремого запозичення [Клименко 2010].

Хоча Ю. Романєєв і стверджував, що "грецькі запозичення – традиційна тема в дослідженнях історії різних мов" [Романєєв 1965, 12], на жаль, доводиться констатувати факт відсутності у сучасному українському мовознавстві цілісної наукової розвідки, яка б презентувала грецизми, зафіксовані в українських писемних пам'ятках другої половини XVI–XVII ст., а відома праця О. Пономаріва не дає можливості простежити час запозичення грецизмів, еволюцію їх семантики, кореляцію українського лексикону на момент запозичення і в діяхронії.

Українсько-угорські мовні контакти мають цікаву історію: територія сучасного Закарпаття у різні історичні періоди входила до складу різних держав: починаючи з XI століття до 1918 р. – до складу Угорщини, з 1918 по 1939 р. – була у складі Чехословаччини, а з 1939 до 1944 р. – до складу Угорщини. Українсько-угорські мовно-культурні взаємини, як зазначає Л. Ткач, впродовж тривалого історичного періоду впливали на формування лексичного фонду української мови і залишили свій відбиток як на рівні розмовно-діалектного мовлення, так і в системі лексико-стилістичних засобів сучасної української літературної мови. Актуальність цієї проблематики в сучасному українському мовознавстві зумовлена не лише недостат-

нім її висвітленням і певною фрагментарністю досягнутих результатів, а й тим, що, крім суто мовознавчих та історико-культурних складових, вона має й певну реабілітаційну спрямованість [Ткач 2008, 25]. Історія дослідження українсько-угорських мовних контактів має вагомий доробок. "Першою спробою дослідження проблеми угорсько-українських та угорсько-російських мовних взаємин у галузі лексики" стала рукописна праця В. Довговича "Про слова, які звучанням або ж і значенням подібні в угорській та руській мовах" (1835 р.) [Dóhovichs 2003]. Цінним для нас є констатація вченим того, що "руська мова теж запозичала слова з угорської", а також фіксація ним 60 гунгаризмів. [Романюк 2010, 235–243] У 1881 р. Л. Чопей у науковій розвідці "Угорські слова в рутенській мові" [Csorey 1881] зафіксував 537 запозичень з угорської мови, звернувши особливу увагу на їх фонетичну адаптацію у системі мови-реципієнта. Через два роки вчений, прагнучи зібрати якомога більше українських слів та найуживаніших церковнослов'янізмів, уклав перший "Русько-мадярський словарь" (20 тис. слів) [Csorey 1883], який продемонстрував, які з угорських запозичень на кін. XIX ст. вже "укорінилися" в руській мові. Іноді Л. Чопей помилково вважає слова запозиченнями з угорської мови, очевидно, спираючись на фонетичну близькість їх в обох мовах, наприклад: *боднарь* 'бондар' < уг. *bodnár*. Припускають, що в угорській мові ця лексема має слов'янське походження (*bodnár* [1388 tn., 1584] 'kádár, pintér' Szláv jövevényyszó, vö. szlovén *bednjar*, nyelvjárasi *bednár*, szlovák *debnár*, nyelvjárasi *bednár*, *bodnár*, ukrán nyelvjárasi *bod-nar* [bodnar]: 'kádár'. A szláv szavak alapja a szláv *bъdъnъ 'hordó, kád'; vö. még: *bödön*. A 'kerékgyártó' jelentés kialakulását a hasonló hangalakú *bognár*, a 'kulcsár' jelentést pedig aromán *butar* 'kádár; pincemester' segítette elő. Régi nyelvi szó. [Gábor 2006, 84]; в українській мові ця лексема має латинсько-грецьке коріння [ЕСУМ 1, 221]). Важливою для нас є думка автора про те, що "руський язык" є самостійною мовою, а не наріччям російської. Цей словник і сьогодні є цінним джерелом інформації для істориків мови, діалектологів, лексикологів.

У контексті дослідження українсько-угорських мовних контактів цікавою є праця Ш. Бонкало "Угорські елементи в рутенській літературі" (1934 р.), в якій звернуто увагу мовознавців на важливість дослідження літературних та мовних пам'яток XVI–XVIII ст., написаних рутенською мовою, джерелом яких була народна мова. Автор підкреслює, що хоча ці пам'ятки не мають особливої наукової чи літературної цінності, але з точки зору вивчення угорсько-рутенського мовного взаємозв'язку заслуговують на увагу [Bonkáló 1934]. Великий внесок у дослідження українсько-угорських мовних контактів зробив Е. Балецький, який вивчав мову ділових писемних пам'яток XVII ст. [Балецький 1956], висвітлював питання етимології угорських запозичень в українській мові та проблеми морфологічної адаптації гунгаризмів до системи мови-реципієнта [Балецький 1957; 1962; 1965]. Проблемою українсько-угорської мовної взаємодії цікавився і Л. Деже. Його "дослідження ... представляють відомості про українську історичну лексику XVI століття, подають результати українсько-угорських, українсько-румунських та українсько-польських міжмовних контактів у галузі лексики, визначають шлях до подальших досліджень у сфері історичної лексики та діалектології" [Романюк 2010, 240]. Лінгвіст багато уваги присвятив угорським запозиченням у закарпатських писемних пам'ятках

XVI–XVIII ст. [Дэже 1958 (1–2), 1961, 1965, 1981]. На думку Л. Деже, до найдавнішого шару угорських запозичень належать ті, які запозичені від сер. XIII століття до кін. XVI [Дэже 1958 (1)]. Вплив угорської мови на українську, як відомо, посилюється у XVI ст., що було зумовлено позамовними факторами розвитку. Результати цього мовного впливу – угорські запозичення – фіксуються у першій писемній пам'ятці XVI ст., написаній на території сучасного Закарпаття, "Нягівських повчаннях", а "оскільки "Нягівські повчання" написано архаїчним говором, їх словник сприяє кращому пізнанню української лексики XIV–XV століття" [Дэже 1985, 2]. У своїй монографії (1985 р.) Л. Деже вмістив повний словник пам'ятки та зробив аналіз її лексики (2749 слів). Вагомий внесок у царині дослідження українсько-угорських мовних контактів зробив професор Угорської Академії Наук (з 2010 р.) Мігай Кочиш, який підготував до видання Скотарське учительне Євангеліє [Скотарське 1997], докладно дослідив його правопис [Кочиш 1993; Кочиш 2003]; проаналізував орфографічні особливості трьох українських рукописних книг XVI століття: "Скотарського учительного Євангелія", "Сегедської Мінеї" і "Сегедських листків" [Кочиш 2008], описав фонетичні та морфологічні особливості староукраїнської мови [Kocsis 1994; Кочиш 2000], систематизував та дослідив правопис дванадцяти церковних рукописів XVI ст., які були створені на українській мовній території, а тепер зберігаються в бібліотеках Угорщини [Kocsis 2008], ознайомив угорського читача з історією вивчення українських говорів [Kocsis 1999].

Незважаючи на значний доробок лінгвістів із проблеми українсько-угорської мовної взаємодії, актуальним і перспективним лишається створення праці, в якій би були проаналізовані представлені в різножанрових писемних пам'ятках другої половини XVI–XVII ст. різних регіонів України гунгаризми та встановлений їх ступінь асиміляції до системи мови-реципієнта, адже дослідження "мадяризмів ... є надзвичайно актуальним з погляду завдань сучасного мовознавства в ділянці діалектології, історичної лексикології, компаративістики, соціолінгвістики. Соціолінгвістичні аспекти дослідження лексичних запозичень передбачають виявлення історико-культурного контексту та соціального середовища, в якому відбувалася взаємодія носіїв різних мов, та тих соціальних верств, що відіграли роль провідника мовних впливів" [Ткач 2008, 24].

Велику увагу історики мови приділили вивченню мови пам'яток відповідних стилів і жанрів. "Писемні пам'ятки, як стверджував С. Бевзенко, – одне з найдавніших джерел пізнання історії мови, тому вивчення їх мови привернуло до себе пильну увагу вчених одразу після зародження порівняльно-історичного мовознавства. Особливого розмаху вивчення мови пам'яток набрало з середини XIX ст., зокрема в другій його половині, та на початку XX ст., коли масово готувалися до друку й видавалися староруські й староукраїнські пам'ятки" [Бевзенко 1991, 160]. Зауважимо, що староукраїнська література XVI–XVIII ст. "за суспільною функцією мови", на думку В. Передрієнка, була репрезентована офіційно-діловим, конфесійним, науковим, епістолярним, публіцистичним і художнім стилями, які "порівняно з новою українською літературною мовою ... мали значну відмінність у жанрових характеристиках, що зумовлене відмиранням одних і утвердженням інших жанрів усередині певного стилю" [Передрієнко 2007, 677].

Серед наукових описів пам'яток певних стилів і жанрів перевагу мають дослідження офіційно-ділового стилю юридичного жанру та жанру урядового управління, що було зумовлено кількісною перевагою пам'яток цього стилю. Історики мови активно досліджували лексику (як питому, так і запозичену) українських і молдавських грамот XIV–XV ст., зокрема це праці В. Ярошенка, Л. Коломієць, І. Свенціцького, М. Станівського, М. Антошина, Ф. Медведєва, Л. Веневцевої. Значення актової мови в історії розвитку української літературної мови надзвичайно велике, оскільки "в актах XVI віку, відбилися цілим усе українське життя, а тому маємо матеріал з найрізніших ділянок: землеволодіння, торгівля, оренда, міське життя..., яко найціннішого джерела, ... яке живе й різнобарвне..." [Огієнко 1930, 121].

А. Матвієнко у передмові до видання, аналізуючи мову Волинських грамот XVI ст., вказала на різновиди вміщених грамот залежно від їх призначення: духовні заповіді (testamenta), дарчі записи (donatio), продажні записи (venditio), заставні записи (obligatio), вінові записи (dotalitium), дільчі записи (divisio), уступні записи (cessio), мінові угоди (commutatio). [Матвієнко 1995, 6–7] Автор відзначила, що мовне оформлення грамот характеризується "тісним зв'язком з живою народною мовою, охоплюючи значний ареал живомовної лексики і фразеології"; однак "майже завжди був потяг до іншомовності – явище, чи не найяскравіше репрезентоване поляками, які до кінця XVI ст. в ділових і взагалі культурних сферах користувалися майже виключно латиною. Для писемної ж мови східних слов'ян тривалий час характерними були церковнослов'янізми. Мова судових актів періоду Литовсько-Руської держави ... була нічим іншим, як живою мовою з домішкою старослов'янізмів, полонізмів і значно рідше – латинізмів" [Матвієнко 1995, 7–8]. Лексичні полонізми в українсько-білоруській діловій мові XIV–XV ст. представлені М. Рогаль, в українській актовій мові кін. XVI – поч. XVII ст. – О. Лазаренко, М. Худаш, I пол. і сер. XVII ст. – Ф. Ткач, вибірку полонізмів та старослов'янізмів з "Актових книг полтавського городского уряду" здійснила О. Маштабей.

Лексичне багатство "простої мови", великий масив польських запозичень у мові "Актової книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст." відзначив М. Бойчук у передмові до видання. На специфіку макаронічної мови (внесенням в український текст елементів латинської мови) актових книг середини XVII ст, на відміну від книг початку XVII ст., вказав В. Німчук у передмові до видання "Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.", мові актів Бориспільського міського уряду XVII ст. присвятив ряд статей М. Жовтобрюх, мову пирятинських актів XVII – початку XVIII ст. вивчали Ю. Касим, Н. Боровська та ін., стародубських актів XVII ст. – Ф. Непийвода, лексику Полтавських актів XVII – першої половини XVIII ст. проаналізувала І. Чепіга. В. Мойсієнко, аналізуючи "Акти Житомирського гродського уряду" за 1590 р. та за 1635 р., наголосив на активному використанні писарями запозичень, зокрема з польської мови, що було типовим, зважаючи на фактичну двомовність (із XVII ст.) ведення актових книг; на значному польському впливі, який простежується на різних рівнях мовної системи: фонетичному, морфологічному, лексичному; на використанні писарями при записі справ фраз і виразів з польської мови – т. зв. "штампів, властивих тодішньому діловодству, які нерідко й польські писарі запозичували з чеського взірця" [Мойсієнко 2004, 30, 32]. Порівнюючи актові

книги кін. XVI ст. і I пол. XVII ст., лінгвіст зауважує, що особливо інтенсивно полонізи починають проникати у практику ведення актових книг українськими писарями з XVII ст. В. Мойсієнко звертає увагу також на наявність у пам'ятці латинізмів, які проникли через посередництво польської мови, а також запозичень з німецької, англійської, французької, грецької, чеської, тюркських мов [там таки, 34–36]. На жаль, відкритим лишається питання глибини входження цих лексем до системи української мови, ступінь їх впливу на український лексикон досліджуваного періоду. На наявність іншомовної лексики не лише у сфері судочинства звертає увагу В. Мойсієнко у передмові до іншої писемної пам'ятки – "Актівій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року": "слова західноєвропейських мов (переважно латинізми, полонізми та германізми) настільки органічно впліталися в систему тодішньої староукраїнської літературної мови, що їх уживали в повсякденні не лише писарі та шляхта..." [Мойсієнко 2002, 18].

На важливість вивчення підкоморських книг для лінгвістів та істориків звернув увагу у передмові до видання "Книги Київського підкоморського суду (1584–1644)" В. Німчук, оскільки "в них інкорпоровано повні або часткові копії документів, написані в попередні часи, тексти, старіші від розгляданих справ на десятки і сотні років. До того ж тут представлені різні "жанри" ділового стилю – грамоти, позви, виписки з книг різних закладів (установ)" [Німчук 1991, 36].

Загальний аналіз української мови ділових писемних пам'яток XVII ст. здійснив Е. Балецький; народнорозмовні елементи в мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст., а також специфіку ділових пам'яток XVII–XVIII ст. Лівобережжя дослідила І. Чепіга. Генетичний аналіз лексем кримінально-процесуального права канцелярської документації XVIII ст. здійснено В. Горобцем, що дозволило зробити йому висновок, що значна кількість правничих термінів запозичена з латинської та німецької мов, проте більшість становлять власне українські лексеми. [Горобець 1989]; дослідник також звернув увагу на проблему мовно-текстологічного аналізу актової писемності кін. XVII – другої половини XVIII ст. [Горобець 2001]. Мову східноукраїнських грамот і ділових паперів XVIII ст. описав М. Мозер; мову Житомирського рукописного кодексу XVIII ст. дослідив В. Мойсієнко; Протокольну книгу Мукачівського єпископа вивчила У. Єдлінська; лексику ділових документів Львівського Ставропігійського братства розписав М. Худаш, який окремі розвідки присвятив метрологічній, виробничо-професійній, адміністративно-юридичній та суспільно-економічній термінології відповідних документів; морфологічні особливості мови "Війтівських книг" XVI–XVII ст. с. Одрехови досліджені І. Керницьким; мову староукраїнського перекладу Вісліцького і Краківсько-Вартського статутів описані В. Русанівський і Й. Андерш; А. Майборода розглянув мову універсалу гетьмана Запорізького І. Самойловича (Батурин, 15.10.1672) у руслі проблеми формування української національної мови, констатуючи наявність фонетичних і морфологічних діалектизмів у староукраїнській мові; композиційну структуру заповітів кін. XVII–XVIII ст., еволюцію формуляра, лексико-стилістичні засоби, співвідношення питомих та іншомовних елементів, поширення народнорозмовних вкраплень у текст цих писемних пам'яток описала Н. Білан. Серед досліджень пам'яток офіційно-ділового стилю варто згадати про наукові розві-

дки, об'єктом яких став дипломатичний жанр, зокрема ділова документація канцелярії Б. Хмельницького [Ляхно 1953; Ткач 1954, 1955, 1955 (1), 1957].

Староукраїнські писемні пам'ятки конфесійного стилю були об'єктом досліджень багатьох істориків мови, зокрема мову Крехівського Апостола 1560 р. проаналізував І. Огієнко, Українського гоміліарія 1588 р. – М. Кочіш, православного катехізису 1600 р. – С. Голубєв, М. Корзо, Скотарського учительного євангелія – М. Кочіш, "Требника" П. Могили – Г. Наєнко, Євангелія 1581 р. (у перекладі В. Негалевського) – А. Назаревський, Вербського Євангелія 1560-го року – І. Огієнко, Українського Житомирського Євангелія 1571 р. – І. Огієнко, Пересопницького євангелія 1561 р. – О. Бодянянський, П. Житецький, О. Грузинський, П. Плющ, Я. Запаско, І. Чепіга. Цінною є думка П. Житецького про важливість всебічного вивчення мови Пересопницького євангелія (що стосується, власне, і всіх писемних пам'яток): "Изучение Пересопницкой рукописи не только с фонетической стороны, но и со стороны лексической, а также синтаксической, могли бы привести к результатам чрезвычайно важным. Пред нами бы открылась такая страница в умственной жизни этого края, которая могла бы осветить глухие века XV и XIV, а вместе с тем могла бы восполнить недостающие страницы, вырванные позднейшими переворотами на южнорусской земле" [Житецкий 1876, 65]. Церковнослов'янську лексику в українських учительних євангеліях XVII ст. дослідила У. Єдлінська; перекладні конфесійні пам'ятки XVI ст. як джерело вивчення історії української лексики представлені у розвідці І. Чепіги. Пам'яткою "простої мови" є твір невідомого автора "Наука о тайні святого покаєння", націлений на підвищення рівня самого духівника у справі сповіді і на можливість простим людям добре підготуватися до тайни покаєння. Мову цієї пам'ятки докладно розглянув Р. Кисельов, створивши додаток-словник застарілих на момент створення твору слів, серед яких представлені і запозичення [Кисельов 2011].

Жанр житійно-повістєвої літератури художнього стилю [Передрієнко 2007, 678] представлений пам'яткою Четья Мінея 1489 р., мову якої різноаспектно досліджували М. Карпінський, В. Перетц, К. Симонова, Д. Гринчишин, Г. Воронич, Л. Гнатенко, О. Діденко, підкреслюючи однастиною наближення мови тексту до живої народної мови. Зокрема, В. Перетц актуалізував увагу на територіальній локалізації пам'ятки, на скороченні церковнослов'янського тексту оригіналу, на введенні глос перекладачем [Перетц 1928, 8–9]; Д. Гринчишин проаналізував текст пам'ятки, зазначивши, що для історії української літературної мови "Четья Мінея 1489 р." цінна тим, що вона виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови на різних рівнях – у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі – дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною. Проте, книжна церковнослов'янська мова виступає в ній ще досить реально, що пояснюється як змістом самої пам'ятки, так і традиційною пошаною до церковнослов'янської мови [Гринчишин 1995 (2), 254, 255]. Глосографію пам'ятки проаналізувала К. Симонова, яка зацентрувала увагу на тому, що мова яскраво демонструє теорію про взаємодію у XIV–XV ст. двох літературних мов: староукраїнської, яка функціонувала не лише в офіційно-діловому, а й у конфесійному письменстві, та церковнослов'янської як панівної мови сфери культу [Симонова 1989, 78]. О. Ді-

денко на матеріалі текстів "Чтеніє о житіи и о погубленіи блаженную страсотерпцю Бориса и Гліба" Нестора та "Сказанія про Бориса та Гліба" (Четїї Мінеї 1489 р.) встановив на лексичному рівні ступінь впливу на церковнослов'янську мову "на-роднорозмовної стихії" [Діденко 2011].

Літописно-мемуарний жанр художнього стилю в українському історичному мовознавстві привернув увагу також багатьох лінгвістів, зокрема лексичні запозичення в українських літописах кін. XVII – I пол. XVIII ст. досліджувала М. Рогаль, мову літопису Самовидця, Хмільницького літопису – М. Бойчук, Л. Батюк, І. Петличний, лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості Галицько-Волинського літопису – А. Генсьорський, лексику історично-мемуарної прози I пол. XVIII ст., а саме матеріали українських діаріушів – В. Горобець, особливості українського літописання другої половини XVI–XVII ст. порівняно з киеворуськими літописними традиціями розкрила І. Чепіга.

Публіцистичний стиль у староукраїнській літературі представлений пам'ятками полемічного жанру (які були об'єктом мовного опису, зокрема: "Палинодія" З. Копистенського – Т. Молодід, Нягівські Повчання – Л. Деже, "Ключь царства небесного" Г. Смотрицького – В. Мойсієнко, ораторсько-проповідницького жанру ("Ключ розуміння" Іоанікія Галятівського – І. Чепіга, О. Зелінська) та жанру повчань, яким притаманний дидактичний зміст (лексичний склад "Учення и хитрость ратнаго строєнія пехотныхъ людей" дослідив Р. Сидоренко).

Пам'ятку "протонаукового" стилю [докладніше про історію стилю див.: Пещак 1979], "науково-практичного жанру" [Передрієнко 2007, 677] а саме "Малоруський Луцидарій" (рукопис XVII ст.), описав Є. Карський, відзначивши, що "замечателен он [Луцидарій – Г.С.] и по языку: малорусские особенности проведены строго последовательно, насколько можно было их выразить при посредстве графики XVII в." [Карский 1962, 519]. Автором проаналізовані палеографічні, фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості малоросійської версії (з-поміж 59 відомих інших версій), однак для істориків мови цінним також є лексика пам'ятки, яка рясніє запозиченнями. Мову ще однієї писемної пам'ятки цього жанру – українського травника XVI ст. – описав В. Німчук [Німчук 1976]. З кін. XVI ст., як стверджує В. Передрієнко, розвивається жанр граматичної, лінгвістичної літератури (граматики, тлумачні і перекладні словники) [Передрієнко 2007, 677]. Твори цього жанру, а саме "Лексіконъ латинский", "Лексіконъ словено-латинский" та "Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє" ретельно і різноаспектно досліджував В. Німчук; стислу лексикографічну характеристику рукописного словника XVI ст. "Лексисъ съ толкованиємъ словенскихъ мовъ просто", вперше надрукованому в 1884 р., зробив П. Горецький; румунські запозичення у "Лексиконі" Памва Беринди описав С. Семчинський, слов'янську природознавчу номенклатуру, засвідчену в "Лексиконі" Памва Беринди, дослідив М. Шарлемань, загальну характеристику мови "Лексикону" Памви Беринди зробили М. Веселовська¹, Г. Коляда, П. Горецький.

Пам'ятки епістолярного стилю стали об'єктом вивчення українських лінгвістів. Стилiстику епістолярної творчості І. Мазепи описала О. Герашенко, яка відзначила

¹ "Важливою розвідкою для історії української мови XVI–XVII ст." назвав цю працю М. Жовтобрюх [Жовтобрюх 1991, 178].

поєднання у цих листах елементів книжної та народно-розмовної мов, відчутний вплив польської мови. Дослідниця, зіставляючи зразки польського інтимного епістолярного жанру, зокрема листи короля Яна III Собеського до дружини Марії-Казимири, пояснює наявність у листах до Мотрі Кочубеївни характерних польських запозичень ("швидше схожістю образно-поетичних систем фольклору поляків та українців, ніж безпосереднім впливом польської епістолярної стилістики" [Герашенко 1994, 129]). Про польські впливи, зокрема мовні, ідеться і в дослідженні В. Московича, який також відзначає, що листи написано з використанням українського фольклору, а також образів, характерних для польської епістолярної спадщини, з якою І. Мазепа міг ознайомитися, перебуваючи при дворі польського короля XVIII ст. Дослідник вважає листи автентичною пам'яткою, особливий стиль яких не можна імітувати. [Moskovich 2004, 566] На матеріалі епістолярної спадщини Б. Хмельницького досліджені У. Єдлінською питання історичного синтаксису української мови (способи вираження підмета, присудка, особливості вживання другорядних членів речення, аналіз складного речення, будова багаточленних речень як найхарактерніших одиниць синтаксису даного хронологічного зрізу мови) [Єдлінська 1961]. Автор зауважує, що аналізовані листи не позбавлені полонізмів, "правда, кількість їх в окремих листах не однакова. Вплив польського діловодства виразніше проявляється в перших листах, у пізніших же ... виразно зафіксована обізнаність автора листа з мовою російської канцелярії. ... в тих випадках, де запозичена польська форма листування, більше граматичних та лексичних полонізмів. ... Значно послідовніше виявлені полонізми в лексико-синтаксичних категоріях листів, таких, як дієслово-зв'язка *рачити* у складеному присудку, а також система сполучників і сполучних слів" [Єдлінська 1961, 102].

Ці дослідження охоплюють значний за обсягом лексичний матеріал, докладно простежують семантику лексем, що часто слугує базою для створення ширших теоретичних узагальнень.

У II пол. XX – на поч. XXI ст. в українському історичному мовознавстві актуалізуються дослідження діалектних рис староукраїнської мови, які здійснені на базі писемних пам'яток різних жанрів, зокрема, А. Москаленко дослідив "лексико-семантичні діалектизми", зафіксовані в українських літописах XVI–XVII ст., загальні спостереження над діалектними особливостями українських пам'яток XIV–XVIII ст. здійснив Д. Гринчишин, Київський Псалтир 1397 р. як пам'ятку північного діалекту української мови описав В. Німчук, північноукраїнські діалектні риси, відображені у "Четїї Мінеї" (1489 р.), описала Г. Воронич, діалектну лексику в учительному Євангелії Стефана Плав'янського (1668 р.) та діалектні риси мови українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. вивчала Х. Макович, особливості центрально-українського ареалу за пам'ятками XVII ст., а також взаємодію мови українських ділових пам'яток XVII ст. з територіальними діалектами на морфологічному рівні висвітлив С. Самійленко, актову мову пам'яток ареалу полтавських говірок XVII–XVIII ст. проаналізував С. Шевченко, фонетичні риси північного наріччя української мови в XVI–XVII ст. дослідив В. Мойсієнко, фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI–XVII ст. описані Г. Шило, бойківські і лемківські лексичні особливості у мові староукраїнських писемних пам'яток XVI–XVII ст. проаналізовані у науковій розвідці І. Керницького, синтаксичні звороти південно-західних

говорів за пам'ятками XIV–XVIII ст. описані І. Слинко, риси гуцульських говорів у дарчому написі XVII ст. дослідив Й. Дзендзелівський.

Вирізняється низка праць, об'єктом дослідження в яких стала мовотворчість представників староукраїнської словесності. Зокрема, мову українського полеміста М. Андрелли у контексті розвитку закарпатської "народної літератури" XVII ст. дослідив Л. Деже, польськомовну спадщину Л. Барановича та вплив української мови на особливий варіант польської мови, так званий периферійний діалект (*polszczyzna kresowa*), який використовували польські переселенці та представники українського суспільства дослідила О. Лазаренко, польську мову ("яку прийнято називати львівською, з українськими лексичними вставками" [Urbańczyk 1983, 373]) епіграм і фразок волинського шляхтича, поета і громадського діяча XVII ст. Д. Братковського описала О. Лазаренко, мовотворчість А. Радивиловського, а саме звукові та формальні особливості його мови, вивчав М. Марковський, наукову лексику у творах К. Транквіліона-Ставровецького досліджувала Г. Наєнко, генезу та визначальні риси староукраїнської мовної свідомості II пол. XVI – I пол. XVIII ст. крізь призму спадщини Г. Сковороди досліджувала Л. Гнатюк.

Зауважимо, що чимало фактів, що можуть внести суттєві корективи у розуміння специфіки розвитку староукраїнської мови досліджуваного періоду, можна знайти у працях з діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики і т. д.

Аналізовані роботи з історичної лексикології різняться обсягом і складом досліджуваної лексики, принципами виділення тематичних та лексико-семантичних груп, критеріями їх характеристики, зумовлені різною спрямованістю досліджень (текстологічні, етимологічні, семасіологічні, стилістичні, концептуальні, з акцентуванням уваги до міжмовних контактів і т. д.). Однак, завдання історичного вивчення лексики, як підкреслював Ю. Сорокін, не можуть обмежуватися ні визначенням походження чи джерела окремих слів, ні загальним групуванням лексики за ознакою спільності її походження, утворення чи понятійного змісту, ні констатацією зміни форми і семантики окремих слів упродовж певного часу. Історія окремого слова – це лише епізод у загальному русі словникового складу. Головне [завдання – Г. С.] полягає у визначенні загальних закономірностей розвитку і функціонування цієї складної сукупності одиниць, у встановленні різних внутрішніх зв'язків [Сорокін 1965, 20].

У вивченні мови пам'яток історії української мови зроблено вже чимало, зокрема останнім часом, як стверджує С. Бевзенко, проте ця проблема в українському мовознавстві не втратила своєї актуальності. Це пояснюється тим, що потреба у новому надійному фактичному матеріалі, необхідному для здійснення узагальнюючих теоретичних досліджень історії української мови, весь час зростає. Дослідники історії української мови мають ще чимало попрацювати над створенням монографічних праць різного типу, присвячених вивченню історії різних структурних рівнів нашої мови. Зрозуміло, що ці дослідження мають здійснюватися при якнайширшому залученні писаних пам'яток різних стилів і жанрів, широкому використанні при цьому даних діалектної мови [Бевзенко 1991, 168, 219]. На наш погляд, бракує також ґрунтовного монографічного дослідження узагальнюючого характеру про тенденції розвитку староукраїнського лексикону, в якому був би висвітлений той потужний іншомовний вплив та форми протидії йому питомої лексики, було зведено воедино результати розрізнених спостережень, визначено взаємозв'язок окремих елементів лексичної системи та окреслено основні напрями розвитку українського лексикону.

Гриценко С. П., канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

История исследования украинского лексикона XVI–XVII веков

В статье реферирована история изучения украинского лексикона XVI–XVII вв., проанализированы основные направления исследования и очерчены перспективы будущих научных исследований в исторической лексикологии. Анализированные труды отличаются объемом и составом исследуемой лексики, принципами выделения тематических и лексико-семантических групп, критериями их характеристики, различной направленностью исследований (текстологические, этимологические, семасиологические, стилистические, концептуальные, с акцентированием внимания на межъязыковых контактах и т. д.).

Ключевые слова: лексикон, письменный источник, заимствование, исконные единицы, язык-реципиент.

Hrytsenko S. P., Ph. D., Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv

The History of Investigation of Ukrainian Lexicon of XVI–XVII Centuries

The history of the study of Ukrainian lexicon of XVI–XVII centuries was narrated, main directions of investigations were analyzed and prospects of future scientific researches in historical lexicology were drawn up. Analyzed works differ by amount and structure of investigated lexics, principles of determining of thematical and lexical-semantic groups, criteria of their characteristics, different branches of researches (textological, etimological, semasiological, stylistic, conceptual, with main accent on interlinguistic contacts etc.).

Key words: lexicon, literal source, borrowing, native units, language-recipient.

Література:

1. *Адріанова-Перетц, В.* Стара українська етимологія слова "горілка" / В. Адріанова-Перетц // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – К.: ВУАН, 1928. – 523 с.
2. *Акуленко, В. В.* Німецький вплив на розвиток української мови : проблеми методології / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 1997. – №1. – С. 12–19.
3. *Балецкий, Э.* Памятник украинского делового языка XVII века / Эмиль Балецкий // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2. – 1956. – С. 373–381.
4. *Балецкий, Э.* Из наблюдений над значением и распространением слова d'ug / Эмиль Балецкий // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 3. – 1957. – С. 223–233.
5. *Балецкий, Э.* О путях заимствования украинским языком термина *antal* / Эмиль Балецкий // *Studia Slavica*. – Будапешт, 1962. – Т. VIII. – Вып. 3–4. – С. 437–442.
6. *Балецкий, Э.* *Урик, урюк, орек* в украинском языке. К вопросу о сохранении заимствований / Эмиль Балецкий // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 11. – 1965. – С. 44–70.
7. *Бевзенко, С. П.* Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови / Степан Пилипович Бевзенко. – К.: Вища школа, 1991. – 231 с.
8. *Безпала, Н.* Лексема *grіx* у системі термінології етики в українській мові XVI–XVII ст. / Наталія Безпала // Проблеми української термінології. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка". – 2008. – С. 274–280.
9. *Белецкий, А. А.* Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка) / Андрей Александрович Белецкий. – К.: Киевск. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1950. – 267 с.
10. *Бузук, П. О.* Взаємовідносини між українською та білоруською мовами (методологічний нарис) / Петро Панасович Бузук // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 421–426.
11. *Гаркавець, О. М.* Українсько-тюркські мовні контакти / О. М. Гаркавець // Українська мова. Енциклопедія [Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 774–775.
12. *Геращенко, О.* Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни (до вивчення епістолярної стилістики початку XVIII ст.) / Ольга Геращенко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – 1994. – Т. 3. – С. 127–136.
13. *Геращенко, О. М.* Становлення формуляра українських гетьманських універсалів. Впливи польські / О. М. Геращенко // *Slavia Orientalis*. – 1996. – Roczn. – 34. – № 2. – S. 237–248.

14. Гонтарук, Л. Семантичні процеси у полонізмі цнота в українській мові XVII ст. (на матеріалі творів Д. Наливайка) / Лариса Гонтарук // Проблеми слов'янознавства. – Львів : Ін-т славістики Львівського нац. ун-ту. ім. І. Франка, 2000. – Вип. 51. – С. 167–173.
15. Гонтарук, Л. Семантичні процеси у старослов'янськім *добродѣтель* у мові XVII ст. (на матеріалі творів Д. Наливайка) / Лариса Гонтарук // Історична українська та діалектна лексика. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – Вип. 4. – С. 151–159.
16. Гонтарук, Л. Парадигматика полонізму цнота у значенні 'добродесність, чеснота' в українській мові XVI – першої половини XVII ст. / Лариса Гонтарук // Проблеми слов'янознавства. – Львів : Ін-т славістики Львівського нац. ун-ту. ім. І. Франка, 2003 (1). – Вип. 53. – С. 164–184.
17. Гонтарук, Л. Українська семема в значеннєвій структурі полонізму *цнота* в українській лексиці поч. XVII ст. (на матеріалі творів Д. Наливайка) / Лариса Гонтарук // Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна. – Львів : Львівський нац. ун-т. ім. І. Франка, 2004. – Вип. 34. – С. 74–78.
18. Горбач, О. Німецькі позичені слова в українській мові / Олекса Горбач // Олекса Горбач. Зібрані статті. VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. Фотопередрук. – Вип. 12, vol. 8. – Мюнхен, 1997. – С. 50–57.
19. Горобець, В. Й. Загальна канцелярська документація XVIII ст. / В. Й. Горобець // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 16. – С. 72–80.
20. Горобець, В. Й. Проблеми мовно-текстологічного аналізу актової писемності кін. XVII – другої половини XVIII ст. / В. Й. Горобець // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : зб. наук. пр. – 2001. Вип. 2. – С. 33–45.
21. Гринчишин, Д. Г. Тюркські лексичні запозичення у пам'ятках української мови XIV–XVII ст. / Д. Г. Гринчишин // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і не-слов'янськими мовами : Тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 7–9.
22. Гринчишин, Д. Г. Лексика тюркського походження в пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст. / Д. Г. Гринчишин // Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. пр. – К. : Наукова думка, 1995 (1). – Вип. 2. – С. 89–104.
23. Гринчишин, Д. Г. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Д. Г. Гринчишин // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 229. Праці філологічної секції. – Львів, 1995 (2). – С. 251–276.
24. Гумецька, Л. Л. Чи впливала старочеська мова на мову українських грамот XIV–XV ст.? (Праці проф. Й. Мацурека про зв'язок староукраїнських документів) / Л. Л. Гумецька // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 92–95.
25. Дэже, Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. / Ласло Дэже // Studia Slavica, 1958 (1). – V. IV. – С. 71–96.
26. Дэже, Л. Материалы к развитию южно-мараморошского укающего говора XVI – XVIII вв. [рукопись] / Ласло Дэже. – Будапешт, 1958 (2).
27. Дэже, Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. / Ласло Дэже // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. 7. – 1961. – С. 139–176.
28. Дэже, Л. О лексике закарпатской украинской литературы XVI–XVIII вв. / Ласло Дэже // Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica 6. – 1965. – С. 117–135.
29. Дэже, Л. О языке украинского полемиста М. Андреллы и закарпатской "народной литературы" XVII в. / Ласло Дэже // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. 27. – 1981. – С. 19–52.
30. Дэже, Л. Украинская лексика сер. XVI века : Няговские Поучения (словарь и анализ) / Ласло Дэже – Дебрецен, 1985. – 525 с.
31. Дзензелівський, Й. О. До історії слів *потилиця* і *шестірна* / Й. О. Дзензелівський // Доповіді та повідомлення Ужгор. ун-ту. Серія філологічна. – № 2. – 1958 (1). – С. 65–67.
32. Дзензелівський, Й. О. З історії слів *буряк*, *салат*, *соняшник*, *соя*, *тютюн*, *часник*, *шпінат* / Й. О. Дзензелівський // Українська мова в школі. – 1958 (2). – № 2. – С. 67–69.
33. Дидик-Меуш, Г. М. Карбункуль – димениця – бубоньєс у корпусі давньоукраїнської медичної номенклатури / Г. М. Дидик-Меуш // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. – Львів, 2003. – Вип. 4. – С. 132–136.
34. Діденко, О. В. Четья Мінея 1489 року в культурологічному полі староукраїнської літературної мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Movni_i_konceptualni_2011_36/277_281.pdf.

35. Єдлінська, У. Я. Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Богдана Хмельницького / Уляна Ярославівна Єдлінська. – К. : АН УРСР, 1961. – 106 с.
36. Житецкий, П. Г. Описание Пересопнищской рукописи XVI в. : С приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из др. евангелистов и 4-х стр. снимков / Павло Гнатович Житецкий. – К. : Университетская типография, 1876. – 79 с.
37. Жовтобрюх, М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) / Михайло Андрійович Жовтобрюх [відп. ред. В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 1991. – 260 с.
38. Карский, Е. Ф. Малорусский Луцидарий по рукописи XVII века : текст, состав памятника и язык // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Ред. В. И. Борковский. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 518–557.
39. Карский, Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Евфимий Фёдорович Карский. – М. : Изд-во АН СССР, 1962 (1). – 714 с.
40. Кисельов, Р. "Наука о тайні святого покаянія" (К., 1671) як пам'ятка "простої мови" / Роман Кисельов // Гізель Інокентій. Вибрані твори у 3-х томах / Інокентій Гізель. – Т. III: Дослідження та матеріали / [Упорядник та наук. ред. Л. Довга]. – К. – Львів : "Свічадо", 2011. – С. 263–286.
41. Клименко, Н. Ф. Його завжди вабила таїна Слова / Ніна Федорівна Клименко // Білецький А. О. Вибрані праці / Упоряд. Н. Ф. Клименко, С. А. Карпіловська, А. О. Савенко. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2012. – С. 10–21.
42. Клименко, Н. Ф. Типологія вивчення словотвірних систем у синхронному аспекті (на матеріалі української, російської та новогрецької мов) / Н. Ф. Клименко // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К., 1979. – С. 57–63.
43. Клименко, Н. Ф. Спільні запозичення з турецької мови в сучасній українській та новогрецькій мовах / Н. Ф. Клименко // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – Вип. 4. – Кн. 1. – К., 2003.
44. Клименко, Н. Ф. Етнокультурний компонент у мовних картинах світу (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов) / Н. Ф. Клименко // Мова і культура. – К., 2003 (1). – Вип. 9. – Т. III. – С. 213–219.
45. Клименко, Н. Ф. Назви приблизної кількості у новогрецькій та сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко // Вісник КНУ "Іноземна філологія". – 2005. – № 39. – С. 232–240.
46. Клименко, Н. Ф. Українсько-новогрецька лексикографія : досвід і перспективи укладання нових словників / Н. Ф. Клименко // Українське мовознавство. Лексикографічний збірник. – Вип. 38. – К., 2008. – С. 96–102.
47. Клименко, Н. Ф. Спільні історичні запозичення з турецької мови в українській та новогрецькій / Н. Ф. Клименко // Українська елліністика : зб. наук. пр. [За ред. Клименко Н. Ф.]. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2010. – С. 363–383.
48. Клименко, Н. Ф. Запозичення у мовних картинах світу / Н. Ф. Клименко // Українська елліністика : зб. наук. пр. [За ред. Клименко Н. Ф.]. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2010 (1). – С. 384–387.
49. Клименко, Н. Ф. Українсько-грецькі лексико-семантичні паралелі / Н. Ф. Клименко // Українська елліністика : зб. наук. пр. [За ред. Клименко Н. Ф.]. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2010 (2). – С. 396–397.
50. Клименко, Н. Ф. Правописне й фонетико-граматичне засвоєння грецизмів в українській мові / Н. Ф. Клименко // Українська елліністика : зб. наук. пр. [За ред. Клименко Н. Ф.]. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2010 (3). – С. 407–409.
51. Кобилянський, Б. В. До вивчення германізмів і полонізмів в українській мові / Б. В. Кобилянський // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С. 31–35.
52. Коломієць, Л. І. Замітки до юридичного терміну "грабеж", вживаного в діловій писемності / Л. І. Коломієць // Наукова конференція на питаннях лексикології і лексикографії : тез. докладаў. – Мінск, 1963. – С. 28–31.
53. Коломієць, Л. І. Кучму дати / Л. Коломієць, А. Майборода // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 78–80.
54. Кошиш, М. Описание Украинского гомилярия 1588 года / М. Кошиш // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 26–28.
55. Kocsis, M. К вопросу об удлинении полногласных [o] и [e] в украинском языке / Mihály Kocsis // Bibliotheca Slavica Savariensis. – Tomus II. – Szombathely – Szeged, 1994. – С. 33–36.

56. *Kocsis, Mihály*. К изучению истории украинских говоров / М. Kocsis // *Studia Russica*. 17. – 1999. – С. 40–42.
57. *Кочии, М.* До вивчення іменникових форм староукраїнської мови / М. Кошич // *Studia Russica*. 18. – 2000. – С. 107–114.
58. *Кочии, М.* Спостереження за правописом у Скотарському учительному євангелії / М. Кошіч // *Studia Russica*. 20. – 2003. – С. 209–213.
59. *Кочии, М.* Опис українських церковних книг, які зберігаються в Будапешті та Сегеді. Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest / Michael Moser, András Zoltán (Hg.). [Slavische Sprachgeschichte Bd. 4.] – Münster – Hamburg – Berlin – Wien – London, 2008. – С. 173–185.
60. *Лахно, О. П.* Із спостережень над мовою документації канцелярії Богдана Хмельницького / О. П. Лахно // *Українська мова в школі*. – 1953. – № 6. – С. 9–16.
61. *Лутовинова, И. С.* Саламата. Саломаха. (К истории слов) / И. С. Лутовинова // *Русская историческая лексикология и лексикография*. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. – С. 130–133.
62. *Матвієнко, А. М.* Передмова / А. М. Матвієнко // *Волинські грамоти XVI ст.* [Упорядн. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко]. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 5–16.
63. *Мойсієнко, В. М.* Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук // *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року* [Підгот. до вид. Матвієнко А. М., Мойсієнко В. М.]. – Житомир : Полісся, 2002. – С. 5–27.
64. *Мойсієнко, В. М.* Акти Житомирського уряду кінця XVI початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови / В. М. Мойсієнко // *Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р. 1635 р.* [Підгот. до вид. Мойсієнко В. М.]. – Житомир : Полісся, 2004. – С. 5–41.
65. *Мосенкіс, Ю.* Запозичена лексика східномовного походження в контексті контактологічної історії української мови (Матеріали до спецкурсу "Мовні контакти") / Ю. Мосенкіс, Р. Синишин. – К. : Альфа друк, 2007. – 45 с.
66. *Німчук, В. В.* Мова українського травника XVI ст. / В. В. Німчук // *Мовознавство*, 1976. – № 5. – С. 43–55.
67. *Німчук, В. В.* Характеристика мовних особливостей пам'ятки / В. В. Німчук // *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. [Відп. ред. В. В. Німчук. Підг. до вид. : Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко]. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 36–56.
68. *Німчук, В. В.* До проблеми розмежування / В. В. Німчук // *Пам'ятки України : історія та культура*. – 2002. – № 3–4. – С. 170–175.
69. *Огієнко, І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія / Іван Огієнко. – Варшава : Вид-во Варш. ун-ту, 1930. – Т. 1. – 520 с. – Т. 2. – 192 с.
70. *Огієнко, І.* Розмежування пам'яток українських від білоруських / Іван Огієнко. – Жовква, 1934. – 32 с.
71. *Огієнко, І.* Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – К. : Либідь, 1995. – 293 с.
72. *Отин, Е. С.* К истории и этимологии слова харч(и) / Е. С. Отин // *Этимологические исследования по русскому языку*. – М. : Изд-во Москов. ун-та, – 1968. – С. 114–137.
73. *Отин, Е. С.* До етимології слова товариш / Е. С. Отин // *Мовознавство*. – 1969. – № 5. – С. 58–62.
74. *Откупщиков, Ю. В.* Тюрское ли заимствование слово штаны? // *Этимологические исследования по русскому языку*. – М. : Изд-во МГУ, 1963. – Вып. IV. – С. 103–111.
75. *Передрієнко, В. А.* Стильові різновиди староукраїнської мови / В. А. Передрієнко // *Українська мова*. Енциклопедія [Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 677–678.
76. *Перетц, В. Н.* К изучению Четьи 1489 г. / В. Н. Перетц // *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.* – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1–107.
77. *Пещак, М. М.* Стиль ділових документів XIV ст. (Структура тексту) / Марія Михайлівна Пещак. – К. : Наукова думка, 1979. – 268 с.

78. Півторак, Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 80–84.
79. Пономарів, О. Д. Про лексичні й фразеологічні паралелізми в новогрецькій та українській мовах / О. Д. Пономарів // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С. 236–245.
80. Пономарів, О. Д. Грецизми в українській мові / О. Д. Пономарів // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 21–27.
81. Пономарів, О. Д. Лексика грецького походження в українській мові / О. Д. Пономарів. – К. : ВЦ "Просвіта", 2005. – 127 с.
82. Пономарів, О. Новогрецько-український словник / О. Пономарів, Н. Клименко, Є. Чернухін. – К. : Вид центр "Просвіта", 2003. – 348 с.
83. Репьева, Э. Н. О некоторых тюркизмах в русском и украинском языках XV–XVI вв. (по материалам памятников деловой письменности) / Э. Н. Репьева // Советская тюркология. – 1976. – № 5. – С. 36–42.
84. Рогаль, М. С. Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. / М. С. Рогаль // З історії української та інших слов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 171–192.
85. Романеев, Ю. А. Структура слов греческого происхождения в русском языке : автореф. ... дис. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Ю. А. Романеев. – М., 1965. – 26 с.
86. Романова, Н. П. Вивчення українсько-польських мовних контактів у слов'янській філологічній науці / Н. П. Романова // Мовознавство. – 1972. – № 4. – С. 41–50.
87. Романюк, Р. Дослідження української діалектології в Угорщині / Р. Романюк, Є. Барань // Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2010. – № 22 (II). – С. 235–243.
88. Симонова, К. Українська мова в конфесійному письменстві (на матеріалі "Четї" 1489 р.) / К. Симонова // Німчук В. В., Русанівський В. М., Чепіга І. П. та ін. Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 56–78.
89. Сімович, В. Дещо про нашу купецьку мову / Василь Сімович // Сімович В. Праці у двох томах. Том 1 : Мовознавство. Упоряд. і передмова Людмили Ткач. – Чернівці : Книги – XXI, 2005. – С. 279–282.
90. Семчинський, С. В. Українсько-румунські мовні контакти / С. В. Семчинський // Українська мова. Енциклопедія. [Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 773–774.
91. Скотарське учительне євангеліє – український гоміліяр 1588 року / Текст рукопису підготував і видав Мігай Кочіш. З передмовою проф. Василя Німчука. [Bibliotheca Slavica Savariensis IV. Regidit : Károly Gádayi]. – Szombathely, 1997. – 480 p.
92. Сорокин, Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30–90-е годы XIX века / Юрий Сергеевич Сорокин. – М.–Л. : Наука, 1965. – 565 с.
93. Ткач, Л. Соціолінгвістичні аспекти дослідження міжмовних взаємин та шляхи лексичних запозичень в українську мову з румунської та угорської мов / Людмила Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – 2008. – Вип. 428–429. – С. 24–32.
94. Ткач, Ф. Є. Мова ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького (лексика і фразеологія) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 "Мови народів СРСР. Українська мова" / Федір Євдокимович Ткач. – Львів, 1954. – 490 с.
95. Ткач, Ф. Є. Склад лексики ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького за походженням / Ф. Є. Ткач // Тези доповідей Звітньо-наукової конференції Львівського педагогічного інституту. Секція лінгвістична. – Львів, 1955. – С. 5–8.
96. Ткач, Ф. Є. Уваги до документів Богдана Хмельницького (1648–1657 pp.). / Ф. Є. Ткач // Наукові записки Львівського педагогічного інституту. Серія філологічна. – 1955 (1). – Т. 4. – Вип. 1. – С. 3–49.
97. Ткач, Ф. Є. Народна основа лексики ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького / Ф. Є. Ткач // Українська мова в школі. – 1957. – № 1. – С. 7–13.
98. Халимоненко, Г. И. Тюркизмы в ранних украинских летописях / Г. И. Халимоненко // Историко-типологическое и синхроннотипологическое исследование. – М., 1972. – С. 146–151.

99. Халимоненко, Г. І. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Григорій Іванович Халимоненко. – К., 1993. – 142 с.
100. Халимоненко, Г. І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови (лексика тваринництва) : дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.13 "Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії" 10.02.01 "Українська мова" / Григорій Іванович Халимоненко. – К., 1996. – 417 с.
101. Чернышева, Т. Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области (Исторический очерк и морфологич глагола) / Татьяна Николаевна Чернышева. – К. : КДУ, 1958. – 117 с.
102. Чернышева, Т. Н. Греческий глоссарий Ф.А. Хартаха / Т. Н. Чернышева // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики. – Вип. 2. – 1959.
103. Чернышева, Т. Н. Румейский вариант критской метавизантийской драмы "Жертва Авраама" / Т. Н. Чернышева // Тезисы Всесоюзной конференции византинистов. – Тбилиси, 1965.
104. Чернов, Є. І. З історії слів *копійка*, *ефімка*, *лядська* та *орлянка* в українській мові / Є. І. Чернов // Доповіді та повідомлення на конференції Запорізького педагогічного інституту, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1956 рік. Секція мовознавства. Тези. – Запоріжжя, 1957. – С. 42–44.
105. Чернов, Є. І. З історії слова *гриш* та його похідних в українській мові / Є. І. Чернов // Українська мова в школі. – 1958. – № 6. – С. 69.
106. Шаровольський, І. Німецькі позичені слова в українській мові. / І. Шаровольський // Записки Київського інституту народної освіти. – 1926–1927. – Ч. I. – К., 1926. – С. 62–79. – Ч. II. – К., 1927. – С. 27–44.
107. Шевельов, Ю. В. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов ; [пер. з англ. С. Вакулєнко, А. Даниленко]. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.
108. Шелудько, Д. Німецькі елементи в українській мові / Д. Шелудько // Збірник Комісії для дослідження історії української мови. – Т. I. – К. : ВУАН, 1931. – С. 1–60.
109. Яковлів, А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XIV–XVI в. / А. Яковлів. – Прага, 1929. – 81 с.
110. Bonkáló Sándor. Magyar elemek a rutén irodalomban / Sándor Bonkáló // Beke Ödön, Benedek Marcell, Turóczi-Trostler József (szerk.). Emlékkönyv Balassa Józsefnek. – Budapest. – 1934. – S. 42–45.
111. Dóhovich, B. Kijegyzése azon szóknek, amelyek hason hangzatnak v[agy] és értelményük is mind a magyar, mind az orosz nyelvben / Bazil Dóhovich // Дзендзелівський Й., Сак Ю., Штернберг Я. Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. – Ужгород : Гражда, 2003. – 150 с.
112. Csopey, L. Magyar szók a rutén nyelvben / László Csopey // Nyelvtudományi Közlemények 16. – 1881. – P. 270–294.
113. Csopey, L. Rutén-magyar szótár, írta Csopey László... / László Csopey. – Budapesten : Magyar Királyi Állam Tulajdona, 1883. – 462 p.
114. Gábor, Zaicz (szerk.). Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. – Budapest : Tinta Könyvkiadó, 2006. – 998 s.
115. Korb, G. Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym / Gabriel Korb // Prace Filologiczne. – Bd. 4. – Warszawa 1893 ; Neuaufiage, Warszawa, 1935. – S. 345–560.
116. Macůrek, J. K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vstanů 2 pol. 14 a 1 pol. 15. století / J. Macůrek // Slovanské historické studie. – III. – Praha, 1960. – C. 127–184.
117. Moskovich, W. Hetman Ivan Mazepa's Love Letters / W. Moskovich // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa. – Alessandria, 2004. – S. 565–576.
118. Richhardt, R. Polnische Lehwörter im Ukrainischen / Rosemarie Richhardt. – Wiesbaden, 1957. – 122 s.
119. Smal-Stocky, R. Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache / Roman Smal-Stocky. – Leipzig, 1942. – 282 s.
120. Urbańczyk, S. Uwagi o polszczyźnie Melecjusza Smotryckiego / S. Urbańczyk // Studien zu Literatur und Kultur in Osteuropa. – Köln, 1983. – S. 372–379.

Стаття надійшла до редакції 12.05.14